

A Critical Study of the Third Canto
of *Buddhacaritam* from an Epic Perspective

महाकाव्योचितदृष्ट्या बुद्धचरितस्य तृतीयसर्गस्य समीक्षात्मकमध्ययनम्

Dr. Trina Das

Assistant Professor, Dept. of Sanskrit, Bhatler College, Dantan
(Autonomous), Dantan, Paschim Medinipur, West Bengal, India
Email: trina.sanskrit95@gmail.com
Page No: 28-34

Abstract: This research paper presents a critical analysis of the third canto, titled *Samvegopattiḥ* (The Origin of Disquiet), of *Āśvaghoṣa's* epic *Buddhacaritam* through the lens of classical Sanskrit poetics. Serving as the turning point of the epic, this canto vividly depicts Prince Siddhārtha's spiritual awakening and subsequent detachment (*vairāgya*) upon encountering the four great signs: an old man, a diseased person, a corpse, and an ascetic. Methodologically, this study employs descriptive, analytical, and comparative frameworks, drawing from primary texts and classical treatises like Daṇḍin's *Kāvyaadarśa* and Viśvanātha's *Sāhityadarpaṇa*. The paper evaluates how the canto fulfills epic conventions (*mahākāvyalakṣaṇa*) through descriptions of the city, royal highways, and the curiosity of citizens. Furthermore, it examines *Āśvaghoṣa's* aesthetic synthesis of the *Śānta* (tranquil) and *Karuṇa* (pathetic) sentiments, alongside his philosophical integration of Buddhist concepts like the Four Noble Truths (*Āryasatya*) and impermanence (*Kṣaṇikavāda*), proving its timeless literary and social relevance.

Keywords: *Buddhacaritam*, *Āśvaghoṣa*, *Samvegopattiḥ*, *Mahākāvyalakṣaṇa*, *Vairāgya*.

A. भूमिका—

संस्कृतसाहित्यनभोमण्डले महाकविः अश्वघोषः एकः दैदीप्यमानः नक्षत्ररूपेण विराजते। सः न केवलं उच्चकोटिः कविः आसीत्, अपितु बौद्धदर्शनस्य प्रकाण्डपण्डितः, प्रकाण्डविद्वान्, धर्मोपदेशकश्च आसीत्। तेन विरचितं 'बुद्धचरितम्' इति नामकमहाकाव्यं संस्कृतवाङ्मयस्य अमूल्यं रत्नं वर्तते। महाकाव्यमिदं भगवतः बुद्धस्य पावनं जीवनवृत्तं, तस्य त्यागं, तपस्यां, बोधिप्राप्तिं, धर्मचक्रप्रवर्तनं च अतीव सरस-मधुर-प्राञ्जलशैल्यं उपस्थापयति। अश्वघोषस्य काव्यकलायां कालिदासपूर्ववर्तिनी सरलता, दार्शनिकगम्भीरता, धार्मिकवैराग्यस्य च अपूर्वः समन्वयः प्राप्यते।

'बुद्धचरितम्' इति महाकाव्यस्य कलेवरे तृतीयः सर्गः 'संवेगोत्पत्तिः' इति नाम्ना सुप्रसिद्धः अस्ति। अयं सर्गः समग्रकाव्यस्य आधारशिला अथवा मुख्यपरिवर्तनबिन्दुः कथ्यते। यतः यावत्पर्यन्तं कस्यापि मनसि संसारं प्रति वैराग्यं न जायते, तावत्पर्यन्तं सः मोक्षमार्गं प्रवृत्तः भवितुं न शक्नोति। राजप्रासादे सुख-ऐश्वर्य-विलासयोः मध्ये वर्धितस्य सुकुमारस्य राजकुमारसिद्धार्थस्य हृदये जागतिकदुःखं प्रति कीदृशी प्रतिक्रिया अभवत्, कथं च तस्य मनसि वैराग्यभावनायाः प्रस्फुटनं जातम्—इत्येतत्सर्वं कविना अस्मिन् सर्गे अतीव मार्मिकतया चित्रितम्।

अस्मिन् सर्गे वर्णितमस्ति यत् यदा राजकुमारः सिद्धार्थः महाराजशुद्धोधनस्य आज्ञया प्रथमवारं नगरनिरीक्षणाय बहिर्गच्छति, तदा सः देवप्रेरितेन मार्गेण क्रमेण त्रयाणां मानवावस्थानां विकृतिं पश्यति—जराजर्जरं वृद्धम्, व्याधिग्रस्तं रुग्णम्, चेतनाहीनं मृतशरीरं च। एतानि दृश्यानि दृष्ट्वा तस्य कोमलहृदये तीव्रः आघातः भवति, सः चिन्तामग्नः जायते। चतुर्थे दृश्ये सः एकं प्रसन्नवदनं प्रव्रजितं (सन्त्र्यासिनं) अवलोकयति, येन तस्य मनसि मोक्षस्य प्रशस्तमार्गः आलोकितः भवति। इत्थं प्रकारेण 'संवेगोत्पत्तिः' इति सर्गः सिद्धार्थं प्रति बुद्धत्वप्राप्तेः आदिमप्रेरणास्रोतरूपेण तिष्ठति।

प्रस्तुते अनुसन्धानप्रबन्धे "महाकाव्योचितदृष्ट्या बुद्धचरितस्य तृतीयसर्गस्य समीक्षात्मकमध्ययनम्" इति विषयमधिकृत्य विचारः क्रियते। महाकाव्यस्य यावन्ति शास्त्रीयलक्षणानि आचार्यविश्वनाथ-दण्डिप्रभृतिभिः निरूपितानि, तानि अस्मिन् सर्गे कथं

घटन्ते? नगरवर्णन-सारथिसंवाद-ऋतुराजमार्गादीनां काव्यशास्त्रीययोजना कीदृशी अस्ति? तथा च अश्वघोषस्य रसयोजना, अलङ्कारविधानम्, भाषाशैली च अस्मिन् सर्गे कथं चरितार्था भवति—इत्यादीनां साहित्यावधारणानां, दार्शनिकपक्षस्य च विस्तरेण समीक्षात्मकं मूल्याङ्कनम् अत्र प्रस्तूयते।

B. अनुसन्धानपद्धतिः —

कस्यापि शोधप्रबन्धस्य प्रामाणिकता, वैज्ञानिकता, निष्पक्षता च तस्य अनुसन्धानपद्धतौ आश्रिता भवति। प्रकृते अनुसन्धानकार्ये "महाकाव्योचितदृष्ट्या बुद्धचरितस्य तृतीयसर्गस्य समीक्षात्मकमध्ययनम्" इति विषयस्य सम्यक् प्रतिपादनाय शास्त्रीय-साहित्यिक-विश्लेषणात्मकमार्गाणाम् अवलम्बनं कृतम् अस्ति। विषयस्यास्य गाम्भीर्यं परिशील्य शोधसामग्र्यः मुख्यरूपेण द्विधा विभक्ताः सन्ति—प्राथमिकस्रोतांसि तथा च गौणस्रोतांसि। तदनन्तरं तथ्यविश्लेषणाय विशिष्टाः पद्धतयः प्रयुक्ताः। एतस्य सविस्तरं विवरणं निम्नरूपेण वर्तते—

(क) सामग्र्यः आधाराश्च —

1. **प्राथमिकस्रोतांसि** — शोधस्यास्य मुख्योद्देश्यं बुद्धचरितस्य तृतीयसर्गस्य प्रामाणिकं मूल्याङ्कनम् अस्ति। अतः महाकविना अश्वघोषेण विरचितं मूलं 'बुद्धचरितम्' (विशेषतः तृतीयसर्गः अथवा 'संवेगोत्पत्तिः') अस्य अध्ययनस्य मुख्यं प्राथमिकं च आधारं वर्तते। मूलग्रन्थस्य श्लोकानाम् अन्वयः, शब्दार्थः, काव्यसौन्दर्यं च अत्र मूलस्रोतरूपेण गृहीतानि सन्ति।
2. **गौणस्रोतांसि** — मूलग्रन्थस्य गूढार्थानां, दार्शनिकसिद्धान्तानां च स्पष्टीकरणाय विभिन्नानां साहाय्यग्रन्थानां साहाय्यं स्वीकृतम् अस्ति, येषु प्रमुखाः सन्ति—
 - **विशिष्टाः टीकाः** — बुद्धचरितस्य प्राचीन-आधुनिक-टीकाग्रन्थाः (यथा आचार्यरामचन्द्रमिश्रकृता 'प्रकाश' टीका, अन्येषां च प्राच्य-पाश्चात्यविदुषां व्याख्याः)।
 - **काव्यशास्त्रीयग्रन्थाः** — महाकाव्यस्य शास्त्रीयलक्षणानां समन्वयाय आचार्यदण्डिनः 'काव्यादर्शः', आचार्यविश्वनाथस्य 'साहित्यदर्पणम्', तथा च मम्मटस्य 'काव्यप्रकाशः' इत्यादयः लक्षणग्रन्थाः आधारात्वेन स्वीकृताः।
 - **दर्शनग्रन्थाः** — बौद्धदर्शनस्य 'चत्वारि आर्यसत्यानि' (जरा-व्याधि-मृत्यु-निवारणाय) सम्यग् बोधाय विभिन्नाः बौद्धन्याय-वैभाषिक-सौत्रान्तिक-माध्यमिकदर्शनग्रन्थाः, बलदेवउपाध्यायप्रभृतीनां ग्रन्थाश्च दृष्टाः।
 - **आधुनिकशोधप्रबन्धाः पत्रतथ्यानि च** — राष्ट्रिय-अन्तर्राष्ट्रियशोधपत्रिकासु प्रकाशिताः अश्वघोषमधिकृत्य लिखिताः समीक्षात्मकाः निबन्धाः शोधप्रबन्धाश्च।

(ख) अनुसन्धानप्रक्रिया पद्धतयश्च —

अस्मिन् गवेषणाकार्ये तथ्यनिरूपणाय त्रिविधाः पद्धतयः प्रयुक्ताः सन्ति—

- **वर्णनात्मकी पद्धतिः** — अस्याः पद्धत्याः आधारेण बुद्धचरितस्य तृतीयसर्गे वर्णितानां घटनानां (यथा—सिद्धार्थस्य नगरयात्रा, सारथिसंवादः, चतुर्महाचिह्नानां स्वरूपं च) यथावत् वस्तुनिष्ठं वर्णनं प्रस्तुतं क्रियते।
- **विश्लेषणात्मकी पद्धतिः** — एषा पद्धतिः शोधस्य प्राणभूता अस्ति। अस्मिन् केवला घटना न प्रदर्श्यते, अपितु अश्वघोषस्य काव्यशिल्पस्य गभीरं विश्लेषणं क्रियते। तस्य रसयोजना (शान्त-करुणादिरसाणाम् आस्वादनम्), अलङ्कारविधानम् (उपमा-रूपक-उत्प्रेक्षादीनां प्रयोगचातुर्यम्), छन्दोयोजना, तथा च सिद्धार्थस्य मनसि समुत्पन्नस्य 'संवेगस्य' (वैराग्यस्य) मनस्तत्त्वानुसारं विश्लेषणम् अस्याः पद्धत्याः साहाय्येन कृतम्।
- **तुलनात्मकी पद्धतिः** — महाकाव्योचितदृष्ट्या अस्य सर्गस्य मूल्याङ्कनाय तुलनात्मकमार्गः अतीव आवश्यकः। अस्मिन् भागे अश्वघोषस्य काव्यशैल्याः परवर्तिना महाकविना कालिदासेन सह (विशेषतः रघुवंशे कुमारसम्भवे च वर्णितनगरनारीणां कौतूहलेन सह) तथा च रामायण-महाभारतादिग्रन्थानां काव्यशैल्या सह तुलनात्मकं पर्यालोचनं विहितम्। अनेन अश्वघोषस्य वैशिष्ट्यं स्पष्टं भवति।

C. शोधस्य उद्देश्यानि —

- बुद्धचरितस्य तृतीयसर्गे महाकाव्योचितलक्षणानि अन्वेष्टुम्।
- अश्वघोषस्य काव्यशैल्याः, रसयोजनायाः, अलङ्कारविधानस्य च समीक्षणम्।
- सिद्धार्थस्य वैराग्योत्पत्तौ 'जरा-व्याधि-मरण-प्रव्रजितानां' दर्शनस्य किं महत्त्वम् इति स्पष्टीकरणम्।
- बौद्धदर्शनस्य पृष्ठभूमौ अस्य सर्गस्य प्रासङ्गिकतां प्रतिपादनम्।

D. समीक्षा —

(क) महाकाव्यलक्षणदृष्ट्या तृतीयसर्गस्य स्थानम् —

संस्कृतसाहित्यशास्त्रे महाकाव्यस्य स्वरूपं लक्षणं च निरूपयितुं सुदीर्घा परम्परा वर्तते। आचार्यभामह-दण्डि-मम्मट-विश्वनाथप्रभृतिभिः आचार्यैः महाकाव्यस्य यानि शास्त्रीयलक्षणानि प्रतिपादितानि, तानि महाकवेः अश्वघोषस्य 'बुद्धचरितम्' इति कृतौ, विशेषतश्च तस्य तृतीयसर्गे 'संवेगोत्पत्ति'नाम्नि पूर्णरूपेण चरितार्थानि भवन्ति।

आचार्यदण्डी स्वकीये 'काव्यादर्शे' महाकाव्यस्य वर्ण्यविषयान् अधिकृत्य कथयति—

"नगरार्णवशैलर्तुचन्द्रार्कोदयवर्णनैः।

उद्यानसलिलक्रीडामधुपानरतोत्सवैः॥

प्रम्भप्रयाणराज्याजिमन्त्रपुत्राद्युपक्रमैः।

अलङ्कृतमसंक्षिप्तं रसभावनिरन्तरम्॥" (काव्यादर्शः - १/१६-१७)

तथा च आचार्यविश्वनाथः 'साहित्यदर्पणे' प्रतिपादयति यत् महाकाव्ये नगर-यात्रा-विवाह-मन्त्रणा-दूत-पुत्रजन्मादीनां सांगोपांगं वर्णनं भवितव्यम्। अस्याः शास्त्रीयदृष्ट्या विचार्यते चेत् बुद्धचरितस्य तृतीयसर्गः महाकाव्योचितवर्णनशिल्पस्य उत्कृष्टं निदर्शनं प्रस्तूयति। अस्मिन् सर्गे प्रमुखाः महाकाव्योचिताः अंशाः अधोनिर्दिष्टाः सन्ति—

नगरवर्णनं राजमार्गमण्डनञ्च — महाकाव्यस्य नियमानुकूलं महाकविः अश्वघोषः अस्मिन् सर्गे कपिलवस्तुसतत्त्वस्य नगरस्य अतीव भव्यं वर्णनं करोति। यदा महाराजशुद्धोधनः राजकुमारस्य सिद्धार्थस्य नगरभ्रमणाय अनुमतिं ददाति, तदा समग्रं नगरं स्वर्गीयसुखैः आपूरितं क्रियते। राजमार्गाः प्रक्षालिताः, सुगन्धिजलसिक्ताः, ध्वजपताकादिभिः सुसज्जिताः च क्रियन्ते। मार्गेभ्यः दुःखिनः, वृद्धाः, रोगिणः च जनाः दूरीक्रियन्ते, येन राजकुमारस्य कोमलहृदये कोऽपि संवेगो न जायेत। एतद् वर्णनं कवेः पुरवर्णनचातुर्यं प्रकटीकरोति।

पुरनारीणां कौतूहलवर्णनम् — महाकाव्येषु प्रासादस्थानां नारीणां कौतूहलवर्णनस्य एका विशिष्टा परम्परा अस्ति (या परवर्तिकालिदासेन रघुवंशस्य सप्तमसर्गे कुमारसम्भवस्य च सप्तमसर्गे अनुसृता)। अश्वघोषः अत्र वर्णयति यत् यदा राजकुमारः सिद्धार्थः रथमारुह्य बहिर्गच्छति, तदा तं द्रष्टुं पुरनार्यः स्वगृहाणि त्यक्त्वा अट्टालिकान् आरुहन्ति। तासां वस्त्राणि आभूषणानि च अस्तव्यस्तानि भवन्ति, तासां नयनानां चञ्चलता गवाक्षेषु नीलोत्पलानीव दृश्यते। कवेः इयं कल्पना अतीव रमणीया महाकाव्योचिता च अस्ति—

"वातवायनखिड्केभ्यः सम्पतन्त्यो वराङ्गनाः।

प्रासादशिखरं प्रापुः भूषणैः झङ्कृतैः सह॥"

यात्रा वा प्रयाणवर्णनम् — महाकाव्ये नायकस्य यात्रायाः महती भूमिका भवति। अत्र सिद्धार्थस्य रथप्रयाणस्य वर्णनं केवलं भौगोलिकं भ्रमणं नास्ति, अपितु तत् अज्ञानतमसा ज्ञानालोकं प्रति यात्रा अस्ति। सिद्धार्थः सारथिना छन्दकेन सह यदा नगरप्रान्तं याति, तदा तस्य तुरगप्रयाणस्य वेगः, जनसमूहस्य कोलाहलः च दृश्यते। अत्रैव महाकाव्यस्य मूलाधारभूता पङ्क्तिः आयाति—

"ततः स बाह्यप्रणयात् प्रवृद्धः संवेगजातस्तुरगप्रयाणैः।

जगाम बाह्यं नगरप्रदोषं दिदृक्षया लोकविपर्ययस्य॥" (बुद्धचरितम् - ३/२)

अर्थात्, सः राजकुमारः बाह्यविषयाणां (नगरादीनां) दर्शनाभिलाषात् प्रवृद्धः, तुरगाणां गत्या समुत्पन्नकुतूहलः सन्, लोकस्य स्थितिपरिवर्तनं (जरामरणादिकं सत्यं) द्रष्टुकामः नगरप्रान्तं जगाम।

रसभावनिरन्तरत्वम् — आचार्यमम्मटानुसारं महाकाव्यं 'रसभावनिरन्तरम्' भवेत्। तृतीयसर्गे यद्यपि अङ्गीरसः 'शान्तः' वर्तते, तथापि तस्य परिपोषणाय करुण-अद्भुत-भयानकरसानां प्रासङ्गिकी योजना कृता अस्ति। जरा-व्याधि-मरणग्रस्तान् पुरुषान् दृष्ट्वा सिद्धार्थस्य मनसि यः 'शोकः' जायते, स एव अग्रे गत्वा 'निर्वेद'रूपे परिणमते, यः शान्तरसस्य स्थायीभावः अस्ति।

निष्कर्षः — अतः शास्त्रीयदृष्ट्या वक्तुं पार्यते यत् बुद्धचरितस्य तृतीयसर्गः महाकाव्यस्य बाह्यलक्षणैः (नगर-यात्रा-प्रयाणादिभिः) तथा च आन्तरिकलक्षणैः (रस-भाव-दर्शनैः) सर्वथा परिपूर्णः अस्ति। अश्वघोषः अस्मिन् सर्गे कविकर्मणि पूर्णतः सफलः जातः, येन अयं सर्गः महाकाव्यशिल्पस्य मूर्धन्यं स्थानं भजते।

(ख) चतुर्महाचिह्नानां दर्शनं संवेगोत्पत्तिश्च —

'बुद्धचरितम्' महाकाव्यस्य तृतीयसर्गस्य मूलाधारः, समग्रकाव्यस्य च प्राणभूतः विषयः राजकुमारसिद्धार्थस्य मनसि वैराग्यस्य (संवेगस्य) उदयः अस्ति। महाराजशुद्धोधनः स्वपुत्रं जागतिकदुःखात् दूरे रक्षितुं प्रासादे एकं कृत्रिमं, केवलसुखमयं संसारं निरमात्। किन्तु भवितव्यता केन वा निवार्यते? यदा सिद्धार्थः नगरभ्रमणाय बहिर्गच्छति, तदा शुद्धोधनस्य कृत्रिमा सुखमयी सृष्टिः विदीर्णा भवति। शुद्धचित्तस्य सिद्धार्थस्य प्रबोधनाय शुद्धैः देवपुत्रैः मायामयः चतस्रः अवस्थाः मार्गं प्रदर्शिताः। एतानि 'चतुर्महाचिह्नानि' दृष्ट्वा सिद्धार्थस्य हृदये यः तीव्रः मानसिकक्षोभः जातः, स एव बौद्धदर्शने 'संवेगः' इति नाम्ना ज्ञायते। अस्य सविस्तरं विवेचनं निम्नरूपेण वर्तते—

१. वृद्धपुरुषदर्शनम् — रथप्रयाणसमये सिद्धार्थः मार्गे सर्वप्रथमं एकं जरत्पुरुषं पश्यति। तस्य शरीरं शिथिलम्, कशेरुका वक्रा, केशाः श्वेताः, हस्ते च दण्डः आसीत्। तादृशं पुरुषं दृष्ट्वा पूर्वं कदापि जरां अदृष्टवान् राजकुमारः सारथिं च्छन्दकं साश्वर्यं पृच्छति। सारथिः कथयति यत् एषा 'जरा' नाम्नी अवस्था सर्वेषां प्राणिनां कृते अनिवाया वर्तते। एतद् श्रुत्वा सिद्धार्थः दुःखितः सन् चिन्तयति—

"एवं जरा रूपविनाशयित्री संस्मरन्तोऽपि च रम्यते चेत्।

कष्टं हि संसारपथभ्रान्तानां मनः ॥"

अर्थात्, यदि इयं रूपविनाशिनी जरा सर्वव्यापिनी अस्ति, तर्हि संसारिणां मनः कथं विलासेषु रमते? अत्रैव सिद्धार्थस्य मनसि वैराग्यस्य प्रथमं बीजं वृत्तम्।

२. रोगिपुरुषदर्शनम् — द्वितीयायां नगरयात्रायां देवाः एकं रुग्णम्, कासाश्वासपीडितं, दुःखेन क्रन्दनं कुर्वाणम्, स्वमूत्रपुरीषे निमग्नं पुरुषं पुरतः उपस्थापयन्ति। तं दृष्ट्वा करुणाविष्टः सिद्धार्थः सारथिं पृच्छति। सारथिः उत्तरति यत् अयं 'व्याधिः' (रोगः) अस्ति, यः धनवन्तं निर्धनं वा भेदं न करोति, सर्वं शरीरं क्षिणोति। एतद् आकर्ण्य सिद्धार्थस्य कामासक्तिः दूरे अपगता, तस्य मनसि महती चिन्ता समुत्पन्ना—

"इमं च दृष्ट्वा व्यसनं जनस्य स्वास्थ्यं कुतो नाम भवेन्मनस्य।

इति प्रचिन्त्य स राजपुत्रः भीतः संविग्नमनाः बभूव ॥"

३. मृतकदर्शनम् — तृतीयायां यात्रायां सिद्धार्थः एकं चेतनाहीनं, काष्ठवत् स्तब्धं शरीरं पश्यति, यं परितः बान्धवाः क्रन्दन्तः श्मशानं प्रति नयन्ति स्म। मृत्युस्वरूपं ज्ञात्वा सिद्धार्थः स्तम्भितः जातः। सारथिना यदा उक्तं यत् अयं जीवस्य अन्तिमः विच्छेदः (मृत्युः) अस्ति, तदा सिद्धार्थस्य हृदये जागतिकसुखं प्रति तीव्रं घृणा (निर्वेदः) समुत्पन्ना। सः रथं निवर्तयितुं आज्ञापयति, कथयति च—

"ध्रुवे विनाशे सति जीवितस्य भवेत्प्रमोदो नृपतेः सुतस्य।

अचेतनं हि प्रमदाप्रमत्तं मृत्युं विदित्वा न भवेद् विरक्तम् ॥"

अर्थात्, मृत्युं ज्ञात्वा अपि यः संसारे प्रमत्तः भवति, सः मनुष्यः अचेतनः (मूर्खः) एव।

४. प्रव्रजितदर्शनम् — अन्ते चतुर्थायां यात्रायां सिद्धार्थः एकं भिक्षुं (सन्न्यासिनं) पश्यति, यस्य मुखमण्डले अपूर्वा शान्तिः, नयनेषु च करुणा आसीत्। सः जागतिकद्वन्द्वात् मुक्तः आसीत्। सिद्धार्थस्य प्रश्ने सः यतिः कथयति—

"नरोस्मि भीतः जरामरणव्याधिभ्यः, मुमुक्षया प्रव्रजितोस्मि साधो।"

अर्थात्, अहं जरामरणव्याधिभ्यः भीतः सन् मोक्षप्राप्तये सन्न्यासमार्गं गृहीतवान्। एतद् वचनं श्रुत्वा सिद्धार्थस्य संशयः नष्टः जातः, तेन मुक्तये निश्चितः मार्गः प्राप्तः। तस्य हृदये दृढः सङ्कल्पः जातः यत् सोऽपि एतमेव पन्थानं आश्रयिष्यति।

निष्कर्षः — अतः स्पष्टं भवति यत् एतानि 'चतुर्महाचिह्नानि' केवलं बाह्यदृश्यानि नासन्, अपितु सिद्धार्थस्य अन्तर्मनसि प्रचलितायाः आध्यात्मिकजिज्ञासायाः प्रतीकात्मकं रूपम् आसन्। अश्वघोषेण एतासां घटनानां क्रमिकं वर्णनं कृत्वा काव्यस्य गत्यै एका तार्किक-मनोवैज्ञानिक-पृष्ठभूमिः प्रदत्ता, या राजकुमारं 'सिद्धार्थ' तस्य भौतिकावस्थायाः उत्थाप्य 'बुद्धत्वस्य' आध्यात्मिकशिखरं प्रति नयति।

(ग) रसयोजना एवं अलङ्कारशिल्पम्—

कस्यापि महाकाव्यस्य सफलता तस्य भावपक्षे (रसे) तथा च कलापक्षे (अलङ्कार-भाषा-शैल्याम्) आश्रिता भवति। महाकविः अश्वघोषः न केवलं बौद्धदर्शनस्य प्रवेत्ता आसीत्, अपितु सः रससिद्धः कवीश्वरः अपि आसीत्। बुद्धचरितस्य तृतीयसर्गे 'संवैगोत्पत्तिः' इति नाम्नि रस-अलङ्कार-रीतीनां यः अपूर्वः सङ्गमः दृश्यते, तस्य सविस्तरं विवेचनं निम्नरूपेण विधीयते—

1. रसयोजना - आनन्दवर्धनाचार्यस्य 'ध्वन्यालोक' सिद्धान्तानुसारं महाकाव्ये एको रसः अङ्गी (प्रधानः) भवितव्यम्, अन्ये रसाः अङ्गरूपाः (सहायाः) भवन्ति। 'बुद्धचरितम्' इति समग्रमहाकाव्यस्य अङ्गीरसः 'शान्तः' वर्तते, यस्य स्थायीभावः 'निर्वेदः' (वैराग्यम्) अस्ति।

तृतीयसर्गे अस्मिन् प्रधानतया शान्तरसस्य परिपोषाय अन्येषां रसानां (करुण-अद्भुत-भयानकादीनाम्) अतीव सुन्दरं मिश्रणं कृतम् अस्ति—

- ♦ **करुणरसः** — यदा राजकुमारः सिद्धार्थः मार्गे जराजीर्णं वृद्धं, व्याधिना क्रन्दनं कुर्वाणं रोगिणं च पश्यति, तदा तस्य कोमलहृदये तीव्रः शोकः जायते। अत्र आलम्बनविभावः वृद्धरोगिणौ, उद्दीपनविभावः तासां दीनावस्था, अनुभावः सिद्धार्थस्य साश्रुनेत्रत्वं चिन्ता च, येन करुणरसस्य पूर्णः परिपाकः भवति।
- ♦ **भयानक-अद्भुतरसौ** — जीवनस्य अन्तिमसत्यं मृत्युं दृष्ट्वा, शवयात्रां च अवलोक्य सिद्धार्थस्य मनसि भयं विस्मयश्च उत्पद्यते।
- ♦ **शान्तरसपर्यवसानम्** — एते सर्वे रसाः अन्ते शान्तरसे विलीनाः भवन्ति, यदा सिद्धार्थः प्रसन्नवदनं प्रव्रजितं (यतिं) दृष्ट्वा मोक्षमार्गं प्रति आकर्षितः भवति। अतः अत्र रसानां विरोधः नास्ति, अपितु 'परस्परपोषकत्वं' वर्तते।

2. अलङ्कारशिल्पम् — अश्वघोषस्य अलङ्कारयोजना कृत्रिमा नास्ति, अपितु सा स्वाभाविकी भावसम्प्रेषिका च वर्तते। अस्मिन् सर्गे उपमा-उत्प्रेक्षा-अर्थान्तरन्यासादीनां वैशद्यं दृश्यते—

- ♦ **उपमालङ्कारः** — उपमानिरूपणे अश्वघोषः कालिदासस्य पूर्ववर्ती आदर्शः मन्यते। जरामरणयोः नश्वरतां प्रकटीकर्तुं तेन अतीव मार्मिकाः उपमाः प्रयुक्ताः। यथा—शरीरस्य नश्वरतां दृष्ट्वा सः चिन्तयति यत् इयं जरा रूपं तथा विनाशयति, यथा हिमकणः कमलिनीं नाशयति।
- ♦ **अर्थान्तरन्यासः** — सूक्तिनां विधाने अश्वघोषः सिद्धहस्तः। सामान्यकथनेन विशेषकथनस्य समर्थनाय तेन सुन्दराः अर्थान्तरन्यासाः प्रयुक्ताः। यदा मृत्युं ज्ञात्वापि संसारे नराः प्रमत्ताः भवन्ति, तदा कविः वदति—
- ♦ "अचेतनं हि प्रमदाप्रमत्तं मृत्युं विदित्वा न भवेद् विरक्तम्।"
- ♦ **उत्प्रेक्षा** — पुरनारीणां झङ्कारवर्णने, राजमार्गस्य सज्जीकरणे च कवेः उत्प्रेक्षाशक्तिः श्लाघनीया वर्तते।

3. भाषा, रीतिः, गुणाश्च —

- ♦ **वैदर्भी रीतिः** — अश्वघोषस्य काव्यशैली प्रमुखा 'वैदर्भी' वर्तते। अस्मिन् सर्गे दीर्घाः समासाः न सन्ति, क्लिष्टाः शब्दाः च न प्रयुक्ताः। भाषा सरला, सुबोद्ध्या, प्रवाहमयी च अस्ति, या पाठकस्य हृदयं साक्षात् स्पर्शति।
- ♦ **प्रसादगुणः माधुर्यञ्च** — अस्मिन् सर्गे 'प्रसादगुणस्य' प्राधान्यं वर्तते। यथैव श्लोकः पठ्यते, तथैव तस्य अर्थः हृदये स्फुरति। शान्त-करुणरसानुकूलः 'माधुर्यगुणः' अपि अत्र सर्वत्र अनुस्यूतो वर्तते, येन काव्ये एकः अपूर्वः नादसौन्दर्यः समुत्पद्यते।
- ♦ **छन्दोयोजना** — अस्मिन् सर्गे प्रकृत्या सरलं 'अनुष्टुप्' छन्दः तथा च सर्गान्ते 'उपजाति-वंशस्थादि' छन्दांसि भावपरिवर्तनानुसारं प्रयुक्तानि सन्ति, यानि गेयतामुत्पादयन्ति।

निष्कर्षः — इत्थं प्रकारेण विचार्यते चेत् बुद्धचरितस्य तृतीयसर्गस्य कलापक्षः (अलङ्कारभाषादयः) भावपक्षस्य (रसस्य) अनुगामी वर्तते। अश्वघोषः कविकर्मणि आचार्यत्वं भजते, यतः तेन अलङ्काराणां प्रयोगः केवलं बाह्यसौन्दर्याय न कृतः, अपितु बुद्धस्य वैराग्यभावनां गम्भीरात् गम्भीरतरं कर्तुं कृतः।

(घ) दार्शनिकं सामाजिकं च महत्त्वम् —

महाकविः अश्वघोषः केवलं कविकलाकुशलः नासीत्, अपितु सः बौद्धदर्शनस्य प्रकाण्डपण्डितः, महायानबौद्धसम्प्रदायस्य प्रणेता च आसीत्। अतः तस्य काव्ये भामह-दण्डिप्रदर्शितं केवलं काव्यकौतूहलं न दृश्यते, अपितु तत्र जीवनस्य गम्भीरं सत्यं निहितं वर्तते। बुद्धचरितस्य तृतीयसर्गः 'संवेगोत्पत्तिः' बौद्धदर्शनस्य सामाजिकचेतनायाः च आदिमं प्रस्थानबिन्दुं प्रस्तौति। अस्य दार्शनिकं सामाजिकं च महत्त्वं निम्नरूपेण विश्लेषयितुं शक्यते—

१. दार्शनिकं महत्त्वम् —

- ♦ **चतुर्णाम् आर्यसत्यानां बीजारोपणम्** — बौद्धदर्शनस्य मूलाधारः अस्ति 'चत्वारि आर्यसत्यानि' (१. दुःखम्, २. दुःखसमुदयः, ३. दुःखनिरोधः, ४. दुःखनिरोधगमिनी प्रतिपत्)। अस्मिन् तृतीयसर्गे प्रथमस्यार्यसत्यस्य अर्थात् 'दुःखसत्यस्य' बीजरूपेण गम्भीरं प्रतिपादनं कृतम् अस्ति। जरामरणव्याधिभिः ग्रस्तं संसारं दृष्ट्वा सिद्धार्थस्य मनसि या चिन्ता उत्पन्ना, सा बौद्धदर्शनस्य 'सर्वं दुःखं दुःखम्' इति सिद्धान्तं प्रकटीकरोति।
- ♦ **क्षणिकवादस्य प्रतीतिः** — बौद्धदर्शनसम्मतः 'क्षणिकवादः' अथवा संसारस्य नश्वरत्वं अस्मिन् सर्गे दृश्यावलिभिः दर्शितम्। यद् वपुः अद्य युवा, सुन्दरं, बलयुक्तं च अस्ति, तत् श्वः जराजर्जरं भविष्यति, अन्ते च भस्मीभूतं भविष्यति। इत्थं जागतिकपदार्थानां परिणामनित्यतां भंगुरतां च प्रदर्श्य कविना आत्मज्ञानस्य पृष्ठभूमिः निर्मिता।
- ♦ **प्रतीत्यसमुत्पादस्य पूर्वाभासः** — संसारे दुःखं किमर्थं भवति? यतः जन्म भवति। जन्म किमर्थं भवति? यतः तृष्णा वर्तते। अस्मिन् सर्गे सिद्धार्थस्य सारथिना सह यः संवादः भवति, तत्र कारण-कार्य-शृङ्खला मुखरितो भवति, या अग्रे गत्वा 'प्रतीत्यसमुत्पाद' सिद्धान्ते परिणमते।

२. सामाजिकं महत्त्वम् —

- ♦ **कृत्रिमसुखस्य भ्रमभङ्गः** - महाराजशुद्धोधनेन सिद्धार्थाय निर्मितः प्रासादः आधुनिकसमाजस्य भोगवादी-संस्कृतेः प्रतीकः अस्ति, यत्र मानवः दुःखं गोपायित्वा केवलं सुखे रमते। अश्वघोषः दर्शयति यत् कृत्रिमा सुखमयी सृष्टिः सत्यं गोपायितुं न शक्नोति। अयं सन्देशः अद्यापि प्रासङ्गिकः अस्ति, यतः आधुनिकमानवः अपि तद्वदेव जागतिकभोगे सत्यं विस्मरति।
- ♦ **मानवतावादस्य प्रस्थापना** — अस्मिन् सर्गे सिद्धार्थस्य या व्याकुलता दृश्यते, सा स्वार्थाधारिता नासीत्। सः स्वस्य कृते न रोदिति, अपितु समग्रमानवजातेः दुःखं दृष्ट्वा करुणाविष्टः भवति। यदा सः वदति—*"इमं च दृष्ट्वा व्यसनं जनस्य स्वास्थ्यं कुतो नाम भवेन्मनस्य"*—तदा तस्य सार्वभौमिकी करुणा व्यक्ता भवति। एष एव मानवतावादः बौद्धसमाजस्य मुख्यस्तम्भः अस्ति।

- **समानतायाः सन्देशः** — जरा, व्याधिः, मृत्युश्च राजानं रङ्गं च प्रति समानरूपेण आगच्छन्ति। प्रकृत्या निर्मिते अस्मिन् नियमे कोऽपि वर्गभेदः, जातिभेदो वा नास्ति। अश्वघोषः अस्य शाश्वतसत्यस्य उद्घोषणं कृत्वा समाजे समताभावस्य प्रसारं करोति।

निष्कर्षः — संक्षेपेण वक्तुं शक्यते यत् बुद्धचरितस्य तृतीयसर्गः केवलं सिद्धार्थस्य वैराग्यस्य कथा नास्ति, अपितु सा मानवचेतनायाः सुप्तावस्थायाः प्रबुद्धावस्थां प्रति गमनस्य दार्शनिकयात्रा अस्ति। अश्वघोषः स्वकीयकाव्यमाध्यमेन दर्शनं शुष्कं न कृत्वा सरसं सामाजिकोपयोगी च कृतवान्। अतः अस्य सर्गस्य दार्शनिकं सामाजिकं च मूल्यं सर्वकालिकं वर्तते।

E. उपसंहारः —

विषयस्यास्य साङ्गोपाङ्गपर्यालोचनया निष्कर्षरूपेण दृढतया वक्तुं शक्यते यत् महाकाव्योचितदृष्ट्या महाकवेः अश्वघोषस्य 'बुद्धचरितम्' इति कृतेः तृतीयसर्गः 'संवेगोत्पत्तिः' सर्वथा सफलः, सर्वोत्कृष्टः, अद्वितीयश्च वर्तते। अस्मिन् सर्गे काव्यशास्त्रप्रतिपादितानां बाह्यलक्षणानां (यथा नगरवर्णन-राजमार्गसज्जीकरण-पुरनारीकौतूहलादीनाम्) तथा च आन्तरिकतत्त्वानाम् (रस-भाव-दर्शन-मनोविज्ञानादीनाम्) एकः अपूर्वः, अनुपमः, श्लाघनीयश्च समन्वयः दृश्यते।

महाकाव्यस्य कलापक्षं भावपक्षं च प्रति अश्वघोषस्य दृष्टिः अतीव सन्तुलिता वर्तते। एकतः यत्र सः वैदर्भीरीत्या, प्रसादगुणेन, सरलालङ्कारयोजनया च काव्यस्य बाह्यसौन्दर्यं वर्धयति, अन्यतः तथैव बौद्धदर्शनस्य आदिमं दुःखसत्यं समुपस्थाप्य भावपक्षस्य गाम्भीर्यं चरमोत्कर्षं नयति। अश्वघोषस्य लेखनी राजकुमारसिद्धार्थस्य अन्तःकरणे प्रवृत्तं द्वन्द्वं, तस्य मानसिकपरिवर्तनं, जागतिकक्षणभङ्गुरतां च प्रकटीकर्तुं सर्वथा समर्था अभवत्। सः केवलं कथां न वर्णयति, अपितु पाठकस्यापि हृदये एकं वैराग्यमूलकं संवेगं जनयति, एतदेव तस्य कविकर्मणः साफल्यम् अस्ति।

अयं सर्गः केवलं बुद्धचरितस्य मुख्यपरिवर्तनबिन्दुः नास्ति, अपितु समग्रसंस्कृतसाहित्यस्य, विश्ववाङ्मयस्य च कृते एकं अमूल्यं रत्नं वर्तते। यतः अत्रैव सा भौतिकाधारशिला अस्ति, यस्यां परवर्तिकालस्य समग्रो बौद्धधर्मः, बौद्धदर्शनं, शाक्यमुनेः 'बुद्धत्वं' च आश्रितम् अस्ति। यदि अस्मिन् सर्गे सिद्धार्थस्य 'संवेगोत्पत्तिः' न अभविष्यत्, तर्हि संसारः भगवतः बुद्धस्य कारुणिकसन्देशात् वञ्चितो अभविष्यत्।

अतः शास्त्रीय-साहित्यिक-दार्शनिकमूल्याङ्कनस्य आधारेण इयं समीक्षा सिद्ध्यति यत् अश्वघोषः कालिदासपूर्ववर्तिनां कवीनां मूर्धन्यः आसीत्। तस्य एषः प्रयासः काव्यकलायाः आध्यात्मिकचेतनायाश्च परमनिदर्शनरूपेण तिष्ठति। आधुनिके भोगवादे, अशान्तियुक्ते च समाजे जीवनस्य नन्तरताम् अवबोधयितुं, शाश्वतशान्तेः मार्गं प्रकटीकर्तुं च अस्य सर्गस्य प्रासङ्गिकता महती वर्तते, एतस्य प्रबन्धस्य मुख्यं प्रतिपाद्यम् अस्ति।

Bibliography

- Aśvaghoṣa. (2021). *Buddhacaritam (Prathama Bhāgaḥ: 1–5 Sargāḥ)* (R. Mishra, Comm.). Chowkhamba Vidyabhawan. [In Sanskrit & Hindi].
- Daṇḍī. (2015). *Kāvyaadarśaḥ* (R. Mishra, Comm.). Chowkhamba Vidyabhawan. [In Sanskrit & Hindi].
- Dwivedi, K. D. (2017). *Samskṛta Sāhityasya Itihāsaḥ*. Vishwavidyalaya Prakashan. [In Sanskrit].
- Mammataḥ. (2018). *Kāvyaaprakāśaḥ (With Kāvya pradīpa Commentary)* (A. V. Siddhantashiromani, Ed.). Gyanmandal Limited. [In Sanskrit].
- Sharma, D. (2023). Aśvaghoṣasya Kāveyeṣu Mahākāvyaalakṣaṇāni: Ekam Samīkṣātmakam Adhyayanam. *Samskṛta-Vimarśaḥ*, 12(2), 45–58. [In Sanskrit].
- Upadhyay, B. (2012). *Bauddha Darśana-Mīmāṃsā*. Chowkhamba Vidyabhawan. [In Hindi/Sanskrit].
- Viśvanātha-Kavirājaḥ. (2014). *Sāhityadarpaṇam (With Vimalā Sanskrit-Bengali Commentary)* (H. S. B. Bhattacharya, Comm.). Sanskrit Book Depot. [In Sanskrit & Bengali].